

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A ROMÂNIEI

**CERCETĂRI
ARHEOLOGICE**

XII

Editor: Dr. Crișan Mușețeanu

ISSN 0255-6812

**CERCETĂRI
ARHEOLOGICE**

XII

BUCUREȘTI
2003

Editor: Dr. Crișan Mușețeanu

Redactor șef: Dragomir Popovici

Tehnoredactare: Daniela Iacovache, Cristina Joița

Desene: Georgiana Ducman, Corina Dănilă

Foto: Marius Amarie

Coperta: Andrei Mărgărit

Colectivul de redacție:

Dr. Gheorghe Trohani

Dr. Liviu Petculescu

Dr. Anca Păunescu

CUPRINS

I. EMIL CONDURACHI

REPERE BIOGRAFICE	11
Răzvan Theodorescu - Profesorul meu	15
Zoe Petre - Pater	16
Alexandru Vulpe – Emil Condurachi – director	18
Mircea Petrescu-Dîmbovița - Academicianul Emil Condurachi la 90 ani de la naștere	20
Ion Barnea - Emil Condurachi și arheologia creștină	27
Alexandru Suceveanu - 90 de ani de la nașterea lui Emil Condurachi	29
Mihai Bărbulescu – Emil Condurachi – 90 de ani de la naștere	32
Constantin Preda - Profesorul Emil Condurachi – numismatul	34
Gavrilă Simion – Un cuvânt pentru profesorul meu	37
Mihai Irimia - Emil Condurachi Și Dobrogea	40

II. RAPOARTE DE SĂPĂTURĂ

Radu Coman, Elena Rența, Gh. Matei, Silviu Oța - Raport de cercetare arheologică pe anii 2001-2003 la Orașul de Floci (com. Giurgeni, jud. Ialomița)	45
---	----

III. ARTICOLE

Radian Romus Andreescu, Traian Popa - Sultana-Malu Roșu. Catalog selectiv	59
Radian Romus Andreescu, Pavel Mirea, Ștefan Apope - Cultura Gumelnița în vestul Munteniei. Așezarea de la Vitănești, jud. Teleorman	71
Doina Leahu - Considerații cu privire la falerele de aur din epoca bronzului descoperite pe teritoriul României.	89

Sorin Oanță-Marghitu - <i>"Fenomenul Cernavoda III-boleráz": după 30 de ani</i>	109
Rodica Boroffka, George Trohani - <i>Necropola getică de la Canlia, com. Lipnița, jud. Constanța</i>	139
Doina Șeclăman, Marin Șeclăman, George Trohani - <i>Contribuții la studiul ceramicii getice din Câmpia Română</i>	199
Mircea Negru, Alexandru Bădescu, Romeo Avram - <i>Amfore de tip kăpitan II în Dacia romană</i>	231
Silviu Oța, Katiușa Pârvan - <i>Monede medievale descoperite la Piua Petrii în campaniile arheologice din anii 1996, 1998-1999 (I)</i>	241
Anca Păunescu, Eugen S. Teodor - <i>L'établissement rural médiéval des XVI-XVII siècles de Brănești-Vadu Anei</i>	249

IV. STUDII

Mircea Anghelinu - <i>Note privind impactul marxismului în teoria și practica arheologiei preistorice din România</i>	275
Dragomir Popovici - <i>Area organization, arrangement and use in the Cucuteni, phase A Culture (I)</i>	303
Eugen Silviu Teodor - <i>O frontieră incertă a lumii romane - Câmpia Dunării de Jos în epoca lui Justinian</i>	323

V. CERCETĂRI PLURIDISCIPLINARE

Adrian Bălășescu, Valentin Radu - <i>Studiul materialului faunistic descoperit în tell-ul de la Vitănești (jud. Teleorman): nivelul Gumelnița B₁</i>	361
Constantin Haită, Valentin Radu - <i>Les zones de rejets menageres de la culture Gumelnita: temoins dans l'évolution chrono – stratigraphique des tells. Etude micro-morphologique et archaeo-ichthyologique sur le tell d'Hârsova (dep. Constanța).</i>	387

VI. NOTE

Elvira Ciocea Safta - <i>Un ac de bronz cu cap globular din Transilvania</i>	407
Christina Elena Știrbulescu - <i>Considerații privind sarcofagul "Ghica"</i>	413

- Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna** - Precizări cu privire la unele reprezentări de pe inele medievale din secolele XIV-XV 425
- Adina Boroneanț, Mihai Vasile** - *Protecția monumentelor istorice în România. Partea I-a - legislația și aplicarea ei anterior anului 1989* 431

VII RECENZII

- Crișan Mușeteanu** - *Kevin Greene, The Pre Flavian Fine Wares, Report un the Excavations at Usk 1965-1976 University of Wales Press, Cardiff, 1979, 165 p., 55 figures.* 449
- Crișan Mușeteanu** - *Tatyana Cyjecticanin, Glazed pottery from Upper Moesia, Beograd, 2001, 149 pages, 8 illustrations, 2 maps.* 451
- Crișan Mușeteanu** - *Ioan C. Opriș, Ceramica romană târzie și paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec IV – VI p. Chr) 241 pagini, 64 planșe, editura Enciclopedică, București 2003.* 453
- Silviu Teodor** - *Florin Curta - The Making of Slavs: History and archaeology on the Lower Danube Region, cca. 500-700 Oxford University Press, 2001 (350 p. + două anexe, index, bibliografie)* 457
- Rodica Oanță-Marghitu** - *Éva Garam, Funde byzantinischer Herkunft in der Awarzeit vom Ende des 6. Bis zum Ende des 7. Jahrhunderts, în Monumenta Avarorum Archaeologica, Vol 5, Budapesta, 2001; 24 de figuri în text, 139 de planșe alb-negru, 60 de planșe color și o anexă* 469
- Necrolog** 473
Radu Florescu

PRECIZĂRI CU PRIVIRE LA UNELE REPREZENTĂRI DE PE INELE MEDIEVALE DIN SECOLELE XIV-XV

Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna

Résumé

Il s'agit de la remise en discussion d'une bague découverte à Rădăuți dans l'Église Princière (tombe no. 33), qui contient sur sa monture discoïdale la gravure de la majuscule gothique M. Des pièces ou représentations semblables ont été découvertes: deux bagues et une plaque d'une fibule à Baia, une bague au British Museum, une empreinte sigillaire du 6 mai 1387.

Mais jusqu'au présent personne n'a identifié l'existence de cette majuscule gothique M qui doit signifier l'initiale de la Sainte Vierge - Marie. Il est question, donc, de bagues de dévotion.

Din inițiativa Direcției Patrimoniului Cultural Național, în intervalul cuprins între anii 1974-1977, s-au desfășurat cercetări arheologice la biserica cu hramul Sf. Nicolae din Rădăuți, denumită și Biserica Domnească. Din bogăția de mărturii arheologice¹ rezultate în urma acestor investigații ne propunem să punem în discuție o piesă de inventar funerar - este vorba de un inel - descoperită într-unul din mormintele cercetate, mai precis în **mormântul nr. 33**, aflat pe latura de sud a bisericii². Tipul de mormânt este reprezentat de o groapă simplă ce conține osemintele unui bărbat adult ale cărui antebrate erau puternic îndoite din cot, iar palmele așezate pe piept. Pe inelarul mâinii stângi s-a descoperit un **inel**³, lucrat din argint cu un

titlu ridicat. Piesa face parte din categoria inelelor cu montură sudată pe verigă⁴.

Veriga este de secțiune circulară (cu diametrul de 1,5 mm) și are diametrul de 22 mm. Ea este neîmpreunată și are capetele ușor teșite prin batere pentru a se putea efectua mai ușor lipitura monturii.

Montura este de formă discooidală, cu diametrul de 20 mm și grosimea de 1,5 mm, și mărginită de un chenar - cu lățimea de 2,5 mm - realizat din incizii dispuse oblic. Chenarul este delimitat spre interior de o șanțuire urmată imediat de un alt chenar circular, foarte îngust (lat de numai 0,75 mm), obținut tot din incizii ușor oblice. În interiorul acestui chenar a fost gravată, prin același sistem de linii oblice încadrate de o linie incizată, majuscula gotică M (**M**). În ansamblul ei, piesa este lucrată cu minuție și denotă multă iscusință din partea artistului gravor (fig. 1 a-b).



Fig. 1 a-b. Inel de argint descoperit în mormântul nr. 33 de la Rădăuți

¹ O parte din rezultatele acestor cercetări au fost valorificate în studii de specialitate: Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *Mărturii heraldice cu privire la începuturile statului feudal independent Moldova*, în *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 195-208 ; Idem, *SCIVA* 34, 4, 1983, p. 305-319; Idem, *MI* 17, 5, 1983, p. 12-14; Idem, *ASSP Documente recent descoperite și informații arheologice*, București, 1984; Idem, *SCIVA* 45, 2, 1994, p. 145-169.

² Precizăm că mormântul aparține necropolei exterioare ce s-a organizat în jurul bisericii de zid (B2) - pentru că s-au descoperit în suprafața naosului urmele unei mai vechi biserici de lemn (B1) - necropolă din care au fost cercetate 48 de morminte.

³ Piesa se află în patrimoniul Muzeului Național de Artă al României.

⁴ Cf. Marin Matei Popescu, *Podoabe medievale în țările române*, București, 1970, p. 27.

Cât privește încadrarea cronologică a mormântului și implicit a inelului, ea poate fi făcută în prima jumătate a secolului al XV-lea, aparținând unui șir de morminte din această perioadă.

Această categorie de inele cu montura discoidală sudată pe verigă - uneori cu secțiune circulară, alteori plată -, multe dintre ele cu caracter sigilar, cunoaște o largă răspândire în întreg teritoriul românesc în secolele XIV-XV, mărturie în acest sens stând descoperirile de la Drobeta-Turnu Severin⁵ (jud. Mehedinți), Guruieni⁶ (jud. Teleorman), Măicănești⁷ (jud. Ilfov), Ipotești⁸ (jud. Olt), Mănești-Buftea⁹ (jud. Ilfov), Giulești¹⁰ (jud. Maramureș), Streisângeorgiu¹¹ (jud. Hunedoara) și Baia¹² (jud. Suceava), acestea fiind doar o parte din cele ce pot fi invocate.

Ceea ce ne reține, însă, în mod special atenția în cazul inelului descoperit la Rădăuți este majuscula gotică M gravată pe montură, literă ce are semnificații precise. Acestea pot fi descifrate dacă avem în vedere faptul că este prezentă și pe alte piese, fie cu caracter sigilar sau decorativ, aparținând secolului XIII-XV. Le vom reaminti pe fiecare în parte, iar pentru a fi mai expliciti redându-le și desenul întrucât numai astfel vom putea ajunge la anumite încheieri.

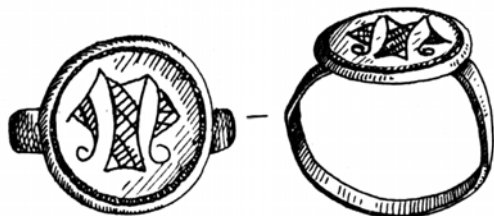


Fig. 2. Inel de argint descoperit în necropola Bisericii catolice de la Baia

⁵ Al. Bărcăcilă, MCA 5, 1959, p. 77, fig. 2/1, 12 și 14.
⁶ N. Constantinescu și Al. Marinescu, RevMuz, 1966, 1, p. 76, fig. 12/3.
⁷ Panait I. Panait, București. Materiale de istorie și muzeografie, 5, p. 16-17, fig. 2.
⁸ D. Nicolaescu-Ploșor și W. Wolski, Apulum 10, 1972, p. 250, fig. 3.
⁹ A. Ștefănescu, RevMuz, 1979, 3, p. 28-29, fig. b și g.
¹⁰ R. Popa și M. Zdroba, SCIV, 1969, 2, p. 279, fig. 8/c, d, e.
¹¹ Gh. Baltag, RMN.MIA, 1978, 1, fig. 1/8.
¹² E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, II, Iași, 1984, p. 122, fig. 44/1; L. Bătrâna și A. Bătrâna, CA 7, 1984, p. 237, fig. 2/3.

Prima piesă, cu o reprezentare similară pe montură, a fost descoperită la Baia (jud. Suceava), lângă biserica catolică, într-un mormânt (M 30) ce conținea și o jumătate de gros emis în vremea lui Alexandru cel Bun, monedă ce îi asigură datarea în prima jumătate a secolului al XV-lea. Este vorba de un inel de argint cu veriga plată sudată de o montură discoidală și decorată cu majuscula gotică M înscrisă într-un chenar circular incizat. Litera a fost obținută prin gravarea conturului său cu un vârf ascuțit și marcarea suprafețelor astfel obținute cu linii incizate dispuse în rețea¹³ (fig. 2).

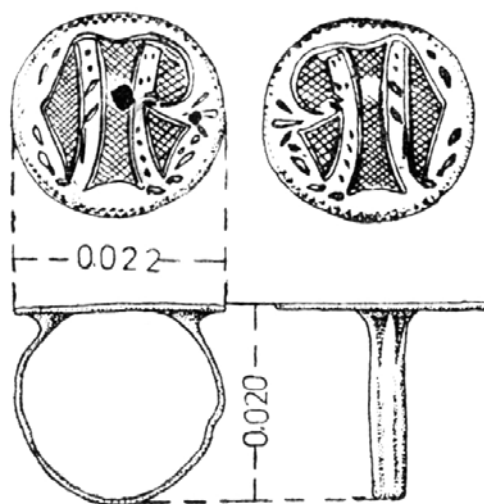


Fig. 3. Inel de argint descoperit pe un pavaj din sectorul locuințelor din secolul al XV-lea de la Baia

Cel de al doilea inel, descoperit tot la Baia (jud. Suceava) pe un pavaj din vremea lui Alexandru cel Bun și datat la începutul secolului al XV-lea, este alcătuit tot dintr-o verigă plată din argint, de care este sudată o montură circulară, aplatizată. Potrivit interpretării oferite de autorii descoperirii, în câmpul monturii este redată majuscula gotică N și un triunghi cu laturile arcuite ce completează spațiul rămas liber, ambele obținute din linii incizate și dispuse în rețea¹⁴ (fig. 3). Piesa a fost atribuită, cu probabilitate, "unuia dintre locuitorii instruiți ai Băii, care întrețineau corespondență cu alți orașeni din țară și de

¹³ Ibidem, p. 237, fig. 2/3.

¹⁴ E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *op.cit.*, p. 122, fig. 44/1.

peste hotare", autorii întrebându-se dacă n-ara putea fi vorba cumva despre Nicolaus Andree de Moldavia sau poate despre Niclos Hecht¹⁵.

În ceea ce ne privește considerăm că și în acest caz pe montură este redată aceeași majusculă gotică M și vom vedea de ce.

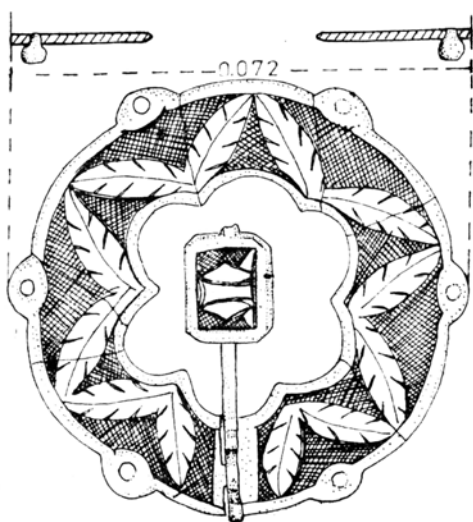


Fig. 4. Fibulă de argint descoperită în L.6 de la Baia

Tot la Baia, în L 6, aceiași cercetători au descoperit o **fibulă** - de forma unei rozete, cu inscripție, datată în secolele XIV-XV - de a cărui ac era sudată o plăcuță dreptunghiulară pe care a fost gravată cu majusculă gotică litera M¹⁶ (fig. 4). Precizăm că, spre deosebire de inel în care litera este marcată de incizii în rețea, în cazul aplicii și a plăcuței sale literele sunt conturate prin linii incizate, iar suprafețele exterioare ale acestora sunt umplute cu o rețea de incizii. Aceste deosebiri constatate între tehnica de redare a literelor de pe fibulă și cea de pe inel, pun sub semnul îndoielii interpretarea - oferită de autorii descoperirii - a triunghiului cu laturile arcuite de pe inel drept un decor ce urma să completeze spațiul liber. Din moment ce pe inel litera era pusă în evidență prin linii incizate în rețea, **toate suprafețele hașurate** - inclusiv acel așa-zis triunghi - **concură la elaborarea finală a literii**. În caz contrar orice suprafață hașurată în plus putea crea confuzii atât la

citire cât și la imprimare dacă inelul era folosit ca pecete. Astfel înțelegând lucrurile, litera de pe inelul sigilar descoperit pe pavajul de la Baia este aceeași majusculă gotică M, întâlnită pe plăcuța de pe acul de fibulă, pe inelul de lângă biserica catolică sau pe inelul de la Rădăuți.

Acestor piese li se adaugă un inel de argint, realizat într-un atelier italian din secolul al XV-lea, aflat în colecția British Museum-ului. Și în acest caz montura este de formă discoidală (cu diametrul de 21 mm), mărginită de un chenar perlat realizat prin incizii și gravată cu aceeași majusculă gotică M¹⁷.

În sfârșit, unui tip de inel asemănător îi aparține și o amprentă sigilară publicată într-un studiu de referință privind cele mai vechi sigilii din Moldova¹⁸. Ea a fost aplicată de "Dzula capitaneus", primul dintre "supremi consiliari magnifici" lui Petru I pe un document extern din 6 mai 1387¹⁹ în care cinci mari boieri ai sfatului domnesc - în rândul cărora Giulea apare cel dintâi - girează cu prilejul omagiului depus la Liov de domnitorul amintit în fața lui Vladislav Jagello. Cu prilejul publicării amprentei sigilare s-a remarcat caracterul său anepigraf cât și dispunerea reprezentării, socotită a fi emblematică, direct în câmpul peceții²⁰, fără să se încerce identificarea însemnelor. S-a remarcat totuși de un alt autor că această amprentă sigilară, deși nu posedă o inscripție, are "ca emblemă partea de sus a unei armuri de cavaleri".²¹

În lumina ultimelor descoperiri și identificări, putem preciza că și amprenta sigilară a boierului Giulea de pe actul din 1387, privită răsturnat față de cum a fost publicată, conține aceeași majusculă gotică M, redată în câmpul peceții și încadrată doar de un cerc perlat, sau mai degrabă de mici linii incizate dispuse oblic în calitate de chenar.

¹⁷ O.M. Dalton, *Catalogue of the finger rings, early, cristian, Byzantine, teutonic, medieval and later*, Londra, 1912, p. 43, cat. 251.

¹⁸ L. Șimanschi, *AlIAI* 17, 1980, p. 150, fig. 11.

¹⁹ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, doc. 162, p. 602.

²⁰ L. Șimanschi, *op.cit.*, p. 150.

²¹ N. Grigoraș, *Țara Românească a Moldovei până la Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1978, p. 48, nota 141.

¹⁵ *Ibidem*, p. 125.

¹⁶ *Ibidem*, p. 123-124, fig. 44/7.

O primă concluzie ce se desprinde din analiza pieselor amintite este aceea că avem de a face cu **produse de serie** destul de larg răspândite, dar lucrate mai mult sau mai puțin îngrijit în funcție de priceperea gravorului. Cel mai izbit exemplar pare a fi cel descoperit la Rădăuți, deși în privința celui ce a aparținut lui Giulea²², în condițiile în care nu ne-a parvenit decât amprenta sa, nu ne putem pronunța hotărât în privința calităților sale artistice. Totuși el nu pare a fi fost inferior celui rădăuțean. Exemplarele de la Baia sunt, oricum, de o calitate inferioară în raport cu celelalte.

O a doua constatare se referă la faptul că **toate inelele gravate cu majuscula M** - chiar dacă unele ajung să fie folosite și ca peceti, dovada constituind-o amprenta sigilară a boierului Giulea - **nu au reprezentată pe montură inițiala purtătorului lor și nici vreo mobilă**

²² Absența inscripției precum și a unei clare reprezentări emblematice dovedesc că și inelul lui Giulea a fost un produs de serie. Ceeace surprinde, totuși, este folosirea lui în 1387 drept pecete într-un act extern de către cel dintâi boier al Sfatului domnesc, dovadă a faptului că nu dispunea la această dată de o altă pecete, într-o vreme în care alți doi mari boieri din sfat - Bărlan și Stan Rotompan - utilizau sigiliu cu inscripții latine și elemente emblematice (cf. L. Șimanschi, *op.cit.*, p. 150, fig. 12 și 13). Cât privește modestia sigiliului folosit este și mai greu de explicat dacă avem în vedere nivelul de viață și aspirațiile acestui înalt feudal care își durează pe Valea Moldovei, între Râșca și Moldova, în apropierea actualului sat Giulești (com. Boroaia), din piatră și cărămidă, unul dintre cele mai însemnate ansambluri feudale de la răsărit de Carpați. Din cuprinsul acestuia se detașează, prin amploarea programului de arhitectură și structura arhitectonică de excepție, un lăcaș de cult ridicat de meșteri familiarizați cu elementele decorative și concepția spațială a arhitecturii gotice (cf. L. Bătrâna, A. Bătrâna I. Vătămanu și Șt. Scorțanu, CA 6, 1983, p. 79-93). Singura explicație poate consta în împrejurarea că amintitul Giulea va fi fost unul din feudalii maramureșeni cei mai fideli ce l-au însoțit și sprijinit pe Bogdan în trecerea sa în Moldova. Or, posedând la acea dată - anul 1363 (cf. Șt. S. Gorovei, *Intemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 87-92, 283-288; C. Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, I, Secolele XIV-XVI*, București, 2001, p. 429-430) - un inel pe care avusese prilejul să-l folosească ca pecete personală, el a înțeles să și-l mențină și în noua sa calitate de înalt sfetnic al lui Bogdan și mai apoi al celorlalți domnitori care i-au succedat, între care și Petru I. Dacă lucrurile s-au petrecut astfel, simplitatea pecetii lui Giulea poate fi mai lesne explicată.

heraldică. Cât despre inele cu inițiale ale unor orășeni instruiți nu credem că poate fi în nici un fel vorba. Cele ce vor fi existat vor fi conținut nume complete sau prescurtate, oricum nu una și aceeași invariabilă majusculă gotică M. Pe de altă parte, apariția sa de sine-stătătoare și pe alte categorii de piese - de felul acului de fibulă de la Baia - dovedește că litera în sine nu este în nici o relație cauzală cu posibilul caracter sigilar al inelului. Rămâne de stabilit de unde această predilecție pentru gravarea majusculei M pe inele sau pe alte categorii de piese și ce semnificație are ea. Credem că aceste întrebări își pot găsi un răspuns corect doar dacă încercăm să pătrundem în universul spiritual al omului medieval.



Fig. 5. Amprenta sigilară a boierului Giulea de pe documentul extern din 6 mai 1387

Odată cu secolul al XIII-lea evangheliile apocrife contribuie din plin la îmbogățirea istoriei Fecioarei Maria, relatând despre misiunea ei glorioasă, despre moartea, încoronarea ca și despre miracolele ei. Astfel, cultul său devine nu numai un moment al pietății ci se plasează chiar în centrul vieții occidentului medieval. Opere sculpturale o înfățișează într-un cadru monumental, grandios²³. Incepând cu secolul al XIV-lea devoțiunea pentru Fecioara Maria va căpăta o formă mai populară, pătrunzând în artele prețioase și în miniaturile manuscriselor²⁴. Totodată imagini din ciclul Fecioarei Maria își fac simțită prezența din ce în ce mai mult în pictura murală, devenind familiare în iconografia occidentală. Pe acest fond, de exacerbare a cultului Fecioarei

²³ H. Focillon, *Arta occidentului. Evul mediu gotic*, II, București, 1974, p. 115.

²⁴ Ibidem, p. 134-135.

(*Mariolatria*), datorată și influenței călugărilor dominicani²⁵, venerația și speranța în ajutorul său găsește un teren fertil și în arta bijuteriilor care, între secolele XII-XV - cu corespondență în a doua parte a intervalului - realizează podoabe din metal prețios pe care gravează, cu majuscule sau cu minuscule gotice, invocații adresate Fecioarei Maria, de felul celei binecunoscute în limba latină: + AVE MARIA GRATIA PLENA²⁶; sau în *altdeutsche Schrift*: hilf(e) x gott x maria x hr(istos)²⁷. Pe unele exemplare invocația va conține numai două cuvinte (AVE MARIA)²⁸, cuvinte prescurtate sau numai inițiala M, reprezentând numele Mariei, redată sub forma

unei majuscule gotice, pe inele de felul celor de la British Museum²⁹, Baia, Rădăuți sau pe cel folosit drept pecete de Giulea. Aceeași lectură trebuie făcută și majusculei M de pe limba fibulei de la Baia, cu adaosul că aceasta conține pe revers și inițiala V. negreșit de la VERGINA³⁰.

Astfel înțelese, piesele descoperite la Rădăuți sau la Baia precum și aceea ce a lăsat amprenta pe actul din 1387 se înscriu în mod firesc în categoria **inelor de devoțiune**³¹, din rândul cărora în anumite condiții speciale unele au putut avea și rosturi sigilare.

²⁵ L. Reau, *Iconographie de l'ar chrétien*, t.II/2, Paris, 1957, p. 177.

²⁶ Numeroase inele din colecția British Museum-ului, lucrate în ateliere occidentale, conțin această invocație (cf. O.M. Dalton, *op.cit.*, p. 103-106, cat. 681-700)

²⁷ E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *op.cit.*, p. 123, fig. 44/7.

²⁸ Este vorba de montura unui inel realizat în secolul XV într-un atelier Italian (cf. O.M. Dalton, *op.cit.*, p. 42, cat. 243).

²⁹ *Ibidem*, p. 43, cat. 251.

³⁰ Autorii descoperirii (E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *op.cit.*, p. 123-124) nu s-au pronunțat cu privire la lectura acestor inițiale.

³¹ cf. O.M. Dalton, *op.cit.*, p. XXXII-XXXIV și 103-119.